

Полисемия и буквализъм

Сн. Иван Петров
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

ПОЛИСЕМИЈА У ФРАЗЕОЛОГИЈИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

Маријана Богдановић

Весна Николић

Београдски универзитет, Београд, Србија

Предмет овог рада представљају фразеологизми који осим примарне развијају једну или више секундарних семантичких реализација. Корпус за ово истраживање представљају вишезначне фразеолошке јединице ексерпирани из *Фразеолошког рјечника хрватскога или српског језика* Јосипа Матеша. Циљ рада јесте да се утврди однос између вишезначности фразеологизама и полисемантичке структуре лексема које партиципирају у њиховој структури, односно да се испита корелација између броја значења фразеолошких јединица и броја значења њихових појединачних саставница. Испитивањем лексичког састава полисемантичких фразеологизама настоји се, дакле, утврдити да ли су управо оне лексеме које у српском језику развијају највећи број значења најфреквентнији конституенти вишезначних фразеологизама, као и из којих тематских група дате лексеме долазе.

Кључне речи: српски језик; фразеологија; полисемија

The subject of this paper is set phrases which, alongside their primary semantic realisations, also develop one or more secondary ones. The corpus for this research is phraseological material excerpted from *The Phraseological Dictionary of the Croatian or Serbian Language* by Josip Matešić. The aim of this paper is to determine the relationship between the polysemy of set phrases and the polysemantic structure of the lexemes which participate in their structure, i.e. to examine the correlation between the number of meanings of phraseological units and the number of meanings of their individual components. The examination of the lexical structure of polysemantic set phrases is therefore aimed at determining whether the lexemes which develop the largest number of meanings in Serbian are the most frequent constituents of polysemantic set phrases as well as which thematic groups provide for the abovementioned lexemes.

Keywords: Serbian; phraseology; polysemy

1. Уводна разматрања

1.1. О полисемији једночланих јединица лексичког система, односно лексема, доста је писано како у свету, тако и код нас. Д. Гортан-Премк (2004: 38–42) полисемију или вишезначност дефинише као „способност лексеме да се реализује у више значења, да има више семантичких реализација” и притом додаје да је полисемантичност последица богатства примарног семантичког садржаја, односно богатства семантичких компоненти у њему. С друге стране, фразеолошка полисемија, као појава вишезначности поликомпонентних јединица, готово је у потпуности неистражено

подручје, бар када је српски фразеолоксикон у питању.¹ Фразеолошка полисемија одређује се као појава при којој један исти фразеологизам у различитим контекстима може имати различита значења (Климентић 2011: 54). Семантичке реализације полисемантичних фразеолошких јединица, као што је и у случају лексичке полисемије, организоване су хијерархијски, прецизније – полисемантичку структуру фразеологизама карактерише однос примарног (основног, доминантног) значења и секундарних (изведених) значења.

1.2. Руски истраживачи фразеолошке полисемије сматрају да је ова појава у фразеологији слабо развијена, за разлику од лексичке вишезначности, тако да се у случајевима када фразеолошка јединица има више од једног значења, пре може говорити о двозначности него о вишезначности, јер се углавном и ради о само два значења (Вуловић 2015: 179).² Да је полисемија у фразеолошком фонду руског језика релативно слабо изражена, сведочи податак по којем су од 4.000 фразеологизама регистрованих у *Фразеолошком речнику руског језика* А. И. Молоткова тек око 600 полисемантични (Евсева и др. 2007³). Бројчани однос моносемантичних и полисемантичних фразеологизама у српском језику још је мањи. Наиме, након комплетне ексцерпције полисемантичних фразеолошких јединица из *Фразеолошког рјечника хрватскога или српског језика* Јосипа Матеша, који броји укупно 12.000 јединица (према информацији у Тафра 2005: 50), установљено је да се само 218 фразеологизама остварује у више од једне семантичке реализације. Када је посредни појава полисемије у фразеологији српског (и хрватског) језика, може се, дакле,

¹ О фразеолошкој полисемији на материјалу енглеског језика исп. Омажић и Шмит 2008, Бехбудова 2014, док су се вишезначношћу руских фразеологизама бавили В. В. Виноградов, В. П. Жуков, С. Г. Гаврин, В. И. Зимин, Н. М. Шански и други (исп. Вуловић 2015: 179). О многозначности глаголских фразеологизама којима се означавају осећања, на материјалу руског, енглеског и тачичког језика, в. Михеева и Ахмедова 2013. Полисемија у фразеологији шпанског језика разматрана је у раду Н. Н. Курчаткине (Курчаткина 2011), док су француски и руски фразеологизми са значењем боје послужили као корпус за разматрање фразеолошке полисемије у раду Т. Т. Цагалове (Цагалова 2016).

² За разлику од руских лингвиста, проучаваоци вишезначности енглеских фразеологизама тврде да је полисемија у фразеологији широко распрострањена и развијена: „Palm (1995: 53) defines polysemy in phraseology as multiple meanings of units in the phraseo-lexicon, and states that, beside on her case study of English and Swedish phraseological dictionaries, and contrary to expectations, polysemy in phraseology is widespread and well developed phenomenon” (Омажић и Шмит 2008). Сличне закључке налазимо и у раду Е. Бехбудове, која је испитивања такође вршила на материјалу енглеског језика: „Как большинство полисемантических слов, во фразеологизмах они могут быть также полисемантическими” (2014: 70). Разлоге за постојање овако супротних закључака вероватно треба тражити у разликама које постоје када је само одређење фразеолошке јединице у питању. Наиме, англосаксонски фразеолози – за разлику од руских – знатно шире посматрају сам појам фразеологизама и у њих убрајају и лексичке колокације, фразалне глаголе, сложенице, повратне конструкције, сложене везнике, сложене предлоге, као и пословице, поздраве, слогане, цитате и сл. (исп. Гранжер и Пако 2008: 27–50).

³ У електронској верзији, која нам је била доступна, стране нису пагиниране.

констатовати њена изузетно ниска продуктивност – вишезначне фразеолошке јединице представљају тек 1,82% укупног фразеолошког фонда српског језика.

1.3. Предмет истраживања у овом раду представљају полисемантичне фразеолошке јединице у српском језику. Корпусни материјал је ексцерпиран из *Фразеолошког рјечника хрватскога или српског језика* Јосипа Матеша и броји 218 фразеолошких јединица. У анализу су, међутим, укључене вишечлане лексичке јединице које имају статус правих фразеологизама – фразеологизама у ужем смислу, а њих је у нашем корпусном регистру укупно 209.⁴

Циљ овога рада јесте да се утврди однос између вишезначности фразеологизама и полисемантичке структуре лексема које партиципирају у њиховој структури, односно да се испита корелација између броја значења фразеолошких јединица и броја значења њихових појединачних саставница. Испитивањем лексичког састава полисемантичких фразеологизама жели се, дакле, утврдити да ли су управо оне лексеме које у српском језику развијају највећи број значења најфреквентнији конституенти вишезначних фразеологизама, као и из којих тематских група дате лексеме долазе.

2. Полисемантичност фразеолошких јединица са становишта полисемантичне структуре њихових саставница

2.1. За развој секундарних семантичких реализација фразеологизама, будући да су у питању врло комплексни језички знаци, постоје бројна ограничења, условљена и формом и семантиком. Како се у литератури истиче да вишезначност фразеологизама не може бити анализирана без разматрања њеног односа са вишезначношћу лексема које у њен састав улазе (Вуловић 2015: 179), један од циљева овог рада јесте управо да се испита дати однос, тачније да се установи колико развијена значењска структура саставница утиче на вишезначност читаве фразеолошке конструкције. У ексцерпираним корпусу нашло се 209 полисемантичних фразеологизама, од којих 199 поред примарног развија само једно секундарно значење, девет фразеолошких јединица има три значења, док је са четири значења забележен само један фразеологизам.

⁴ У разматрање, дакле, није ушло девет фразеолошких јединица које се традиционално убрајају у фразеологију у ширем смислу. То су различите устаљене свезе речи, изрази, терминолошке синтагме и сл. (нпр. *иди ми, дођи ми* (1. 'без икаквог реда, неорганизовано, безглаво'; 2. 'свашта, штошта'), *пошто пото* (1. 'свакако, по сваку цену; 2. 'буд за што, у бесцење'), *црно злато* (1. 'угаљ', 2. 'нафта').

2.2. Ако се погледа састав лексике која чини центар фразеолошких значења ексцерпираних фразеологизама, односно лексема које су носиоци фразеолошког значења у њима, долази се до списка од 138 различитих лексема, при чему убедљиво доминирају именице (123), за њима следе глаголи (10), док су придеви или прилози као конституенти полисемантичких фразеолошких јединица најређи – јављају се свега три придевске лексеме (*готов, кратак и жив*) и две прилошке (*мало и надалеко*). Наведени подаци доводе до закључка да се полисемија знатно чешће јавља код оних фразеологизама који као једну од централних компоненти имају именицу или глагол, што је у потпуности у складу са оним што се у литератури наводи о лексичкој полисемији. Наиме, М. Дешић је из прва три тома Речника САНУ ексцерпирео 167 лексема које имају 15 и више значења и закључио да су међу њима најбројније управо именице и глаголи, вероватно због тога што ове врсте речи чине основу главних чланова реченице, тј. субјекта и предиката (1990: 5).⁵

2.3. Оно што је посебно занимљиво јесте чињеница да се међу поменутих 138 лексема које се јављају као структурни чланови вишезначних фразеологизама нашао чак 31 соматизам⁶, при чему ти соматизми улазе у састав 72 фразеолошке јединице⁷, што – говорећи у процентима – чини 34,45% укупне грађе полисемантичних фразеологизама. Овај податак нимало не изненађује ако се има у виду да соматизми представљају врло бројну тематску групу лексема чији чланови углавном имају врло богате полисемантичке структуре, тј. јављају се у веома великом броју семантичких реализација. То се обично објашњава чињеницом да лексеме које чине тематску скупину соматизама припадају основном лексичком фонду и директно су везане за човека, а језик је, као што су већ бројна истраживања показала, изузетно антропоцентричан, па не чуди што су значењски најбогатије оне лексеме које се непосредно односе на човека и његов живот (исп. Драгићевић 2007: 130).⁸ Да

⁵ М. Дешић (Дешић 1990: 5–6) наводи и да најбогатију полисемантичку структуру имају променљиве речи, што значи да богатство облика стоји у некој вези са богатством значења. Такође, истраживање је показало да међу лексемама са најразвијенијом полисемијом доминирају оне домаћег порекла, и то пре свега оне из свакодневног живота и свакодневног говора. Лексика ексцерпираних полисемантичних фразеологизама потврђује наведене закључке.

⁶ Под *соматизмима* ћемо у овом раду подразумевати не само видљиве делове људског тела већ и унутрашње органе, као и лексеме попут *душа* и *памет*.

⁷ Соматски фразеологизми су једна од најбројнијих скупина у многим језицима и често су предмет лингвистичких проучавања. Б. Ковачевић је, на пример, за потребе свог истраживања ексцерпирала корпус који обухвата чак 734 фразеолошке јединице савременог хрватског језика (Ковачевић 2012: 19).

⁸ Теорију о антропоцентричности језика потврђује и полисемантични фразеолошки фонд, будући да се глобална значења вишезначних фразеолошких јединица у највећем броју случајева односе на човека у најширем смислу речи (човеков однос према другима, његове активности, психичке и физичке особине, као и стања и ситуације у којима се може наћи). Мањи део корпусног материјала представљају

корелација између полисемантичности на лексичком и фразеолошком нивоу свакако постоји, показују и следећи подаци: лексема *глава*, која има 37 семантичких реализација, улази у састав највећег броја вишезначних фразеолошких конструкција – 25; лексема *рука*, чија полисемантичка структура броји 14 значења⁹, саставни је елемент шест вишезначних фразеолошких јединица; лексема *око*, која развија 28 значења, среће се у пет фразеологизама са више од једног значења; лексема *нога*, која се остварује у 21 семантичкој реализацији, улази у структуру четири полисемантична фразеологизма.

Када се у обзир узме свих 138 лексема које се јављају као главне саставнице полисемантичних фразеолошких структура и када се учесталост њиховог јављања распореди на основу броја фразеологизама у чијем се саставу јављају, добијени резултати изгледају овако:

глава (25), *рука* (6), *око* (5), *нога* (4), *свет* (4), *бити* (3), *камен* (3), *пут* (3), *реч* (3), *страна* (3), *батине* (2), *бок* (2), *гост* (2), *ђаво* (2), *зуб* (2), *кратак* (2), *кућа* (2), *колотечина* (2), *лице* (2), *место* (2), *мозак* (2), *нос* (2), *питање* (2), *сан* (2), *срце* (2), *улица* (2), *чудо* (2).¹⁰

Као што се из представљених резултата може видети, по броју полисемантичких фразеолошких образовања у којима се јављају прва четири места заузимају значењски најбогатији соматизми (*глава*, *рука*, *око* и *нога*), а међу онима који учествују у стварању више од једне полисемантичке фразеолошке јединице ту су још и *бок*, *лице*, *мозак*, *нос*, *срце* и *зуб*. Од лексема које не припадају тематској групи соматизама јављају се оне које такође имају врло развијене полисемантичке структуре (нпр. глагол *бити*, који има чак 53 секундарне семантичке реализације).

Осим тога, важно је погледати и лексички састав фразеологизама који имају више од два значења, односно оне са три и четири семантичке реализације. У српском фразеолексикону само десет фразеолошких јединица су у правом смислу полисемантични – односно, имају више од два значења. У састав девет фразеологизама са три значења улазе лексеме *бити* (*бити изван себе*), *боја* (*мењати (променити) боју*), *длан* (*сврби (засврби) кога длан*), *глава* (*ударити коме у главу*), *нога* (*дићи (подићи) кога*

фразеолошке јединице са прилошким значењем, као и фразеолошке јединице са значењем номинације различитих конкретних и апстрактних предмета и појава.

⁹ Треба имати у виду да је податак о броју значења лексеме *рука* преузет из шестотомног речника Матице српске, у којем је иначе полисемантичка структура обрађених лексема знатно ужа и концизнија него што је то случај у Речнику САНУ, који је по свом типу речник тезаурус. Наведена лексема ће у тезаурусном речнику, сасвим сигурно, имати знатно развијенију значењску структуру.

¹⁰ Преостале забележене лексеме (102) јављају се са фреквенцијом 1.

на ноге), *рука* (*пружити коме руку*), *сан* (*као у сну*), *свет* (*изаћи (изићи) на свет*) и *злато* (*суво злато*), док је носилац фразеолошког значења у јединој фразеолошкој јединици са четири значења лексема – *нога* (*бити на ногама*). Видимо, дакле, да главну улогу када је посреди фразеолошка полисемија и овде имају управо соматизми – јављају се у четири од девет фразеологизма са три значења, док је фразеолошки фокус полисемантички најразвијеније фразеолошке јединице *бити на ногама* соматизам *нога* – лексема са 21 семантичком реализацијом.

3. Закључна разматрања

Након истраживања фразеолошких јединица српског језика са више од једне семантичке реализације издвојили су се одређени закључци, који се могу систематизовати у неколико тачака:

3.1. Када је посреди појава полисемије у фразеологији српског језика, може се, констатовати њена изузетно ниска продуктивност – полисемантичне фразеолошке јединице представљају тек 1,82% укупног фразеолошког фонда српског језика. Будући да се у највећем броју случајева (95,88%) ради о максимално два значења, прикладније је говорити о двозначности него о вишезначности фразеолошких јединица у српском језику.

3.2. Као носиоци значења у структури полисемантичких фразеологизама српског језика учествује 138 различитих лексема, при чему убедљиво доминирају именице (123), за њима следе глаголи (10), док су придеви или прилози као конституенти полисемантичких фразеолошких јединица најређи – јављају се свега три придевске и две прилошке лексеме.

3.3. Анализом лексемског материјала из структуре полисемантичких фразеолошких јединица уочено је да се управо лексеме са богатом значењском структуром јављају као интегрални чланови великог броја полисемантичких фразеолошких јединица. То су у првом реду лексеме из тематске групе соматизама, и то управо оне које имају најразвијеније семантичке структуре: *глава*, *рука*, *око* и *нога*. Соматизми представљају структурне компоненте чак 72 фразеолошке јединице, што – изражено у процентима – чини 34,45% укупне грађе полисемантичних фразеологизама. Од лексема које не припадају тематској групи соматизама јављају се оне које такође имају врло развијене полисемантичке структуре (нпр. глагол *бити*, који има чак 53 секундарне семантичке реализације).

3.4. Спроведено истраживање показало је приличну корелацију између вишезначности фразеолошких јединица и вишезначности лексема које у њихов састав

улазе. Што лексема има развијенију полисемантичку структуру, веће су јој шансе да се јави као компонентни члан полисемантичке фразеолошке јединице.

Библиографија

- Гортан-Премк 2004*: Гортан-Премк, Д. Полисемија и организација система у српскоме језику. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.
- Климентих 2011*: Klimentić, E. Frazemska polisemija, sinonimija i antonimija u romanu Hodža Strah Derviše Sušića. – U: Bosanski jezik, br. 8, 2011, 53–64.
- Вуловић 2015*: Вуловић, Н. Српска фразеологија и религија (лингвокултуролошка истраживања). Монографије 23. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Евсеева и др. 2007*: Евсеева, И. В., Лузгина, Т. А., Славкина, И. А., Степанова, Ф. В. Однозначные и многозначные фразеологизмы. Современный русский язык: Курс лекций, Красноярск, 2007 [приступљено: 1. 11. 2016]. <<http://scicenter.online/russkiy-yazyk/odnoznachnyie-mnogoznachnyie-frazeologizmyi-71268.html>>.
- Матешић 1982*: Matešić, J. Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: IRO „Školska knjiga”, 1982.
- Тафра 2005*: Tafra, B. Frazeološki izazovi. – U: Jezik, 52, 2005, 48–61.
- Омазић и Шмит 2008*: Omazić, M., Schmidt, G. Polisemy in phraseology. – In: Lenguaje figurado y motivación Una perspectiva desde la fraseología, 2008, 97–109 [приступљено: 10. 11. 2016]. <http://bib.irb.hr/datoteka/347537.Omazic-Schmidt_Polysemy_in_phraseology.pdf>.
- Бехбудова 2014*: Behbudova, E. Polysemantic Phraseology in English. – In: KayNU Bulletin, Philology series no. 4–5, 2014, 70–74.
- Дешић 1990*: Dešić, M. Iz srpskohrvatske leksike. Nikšić: NIO „Univerzitetaska riječ”, 1990.
- Драгићевић 2007*: Драгићевић, Р. Лексикологија српског језика. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Ковачевић 2012*: Kovačević, B. Hrvatski frazemi od glave do pete. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2012.
- Михева и Ахмедова 2013*: Михеева, Н. Ф., Ахмедова, Ф. А. Многозначность глагольных фразеологизмов, обозначающих чувства, в русском, английском и таджикском языках (на примере омонимии и полисемии). – У: Вестник РУДН, серия Вопросы образования: языки и специальность, бр. 2, 2013, 5–10.
- Курчаткина 2011*: Курчаткина, Н. Н. Многозначность во фразеологии и проблемы семантического варьирования (на материале испанского языка). – У: Вестник Московского государственного лингвистического университета, бр. 616, 2011, 62–67.

Цаголова 2016: Цаголова, Т. Т. Потенцијална многозначност как семантичка карактеристика фразеологическе јединице. – У: Вестник Брянског госуниверситета, 2016, 284–287.

Granger, Paquot 2008: Granger, C., Paquot, M. Disentangling the Phraseological Web. – In: *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam: John Benjamin Publishing Company, 2008, str. XV–XIX [pristupljeno: 5. 11. 2017].
<http://books.google.rs/books?id=1uqp3d--nuUC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.